І.І.Заєць

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА СЕРЕДНЬОМУ ПОБУЖЖІ

Дослідження пам'яток трипільської культури на території середньої течії Південного Бугу як в минулі часи, так і в останні десятиріччя дали можливість виділити окремий локальний варіант цієї культури.[1] Серед поселень особливу увагу викликали трипільські в селах Кліщів та Ворошилівка Тиврівського району Вінницької області. В хронологічному відношенні поселення Кліщів займало перехідний час між ступенями ВІ і ВП за періодизацією Т.С.Пассек і датується періодом 3150 ± 50 років до н.е. /лабораторний індекс дати Ленінградського інституту археології: ЛЕ-1060, 1972 р./.

А через деякий час, на відстані 20 км від Кліщева, з'явилося поселення Ворошилівка, яке існувало на етапі ВП - С.І, тобто на зламі ІУ і ІІІ-го тисячоліть до н.е.[2]

Обидва ці поселення розкопані на широкій площі, досліджено близько 30 житлових і господарських споруд, що дозволило виявити важливі особливості культури населення П.Бугу на одному з найцікавіших відрізків часу розвитку трипільських племен.

Поселення Кліщів розташоване на порівняно малій мисовидній ділянці Південного Бугу /350 х 200 м/. З 48 жител та 17 господарських приміщень протягом І969-І980 рр. досліджено 16 жител. Всі вони розміщені своєрідними "гніздами", зокрема виділяється три групи по 3-6 жител.

Таке розташування жител в Кліщеві відрізняється від трипільських поселень південних районів Побужжя. Разом з тим, відсутність чіткої забудови спостерігається в більш західних територіях: в районі Дністра і Збруча. Дослідження жител на поселенні вперше дозволило отримати матеріал з трипільського житлобудівництва, який характерний тільки для цього регіону. Його особливості проявляються в структурі самої глинобитної площадки з її дерев'яною основою, а також конструктивними особливостями печей з продовгуватим склепінням, припічків, давок та спеціальних глинобитних споруд для помолу зерна, які розміщувались безпосередньо в житлах.

Унікальною особливістю Кліщевського поселення є те, що тут знайдено стандартний матеріал для будівництва у вигляді "цегли". Певний інтерес викликає і те, що стіни будинків із зовнішньої частини покривались паралельними боріздками, які утворювали певні орнаментальні мотиви.

Цікавим є інтер'єр жител. Найближчими аналогіями є лише енеолітичні будівлі Північно-Східних Балкан, зокрема, такої крупної культурної спільності як Коджадерман-Гумельниця-Караново VI. Найбільш наочним прикладом є глиняна модель з поселення у с.Овчарово в Болгарії. У зображенні внутрішнього виду кімнати чітко передається форма печі, лавки, місце для перемолу зерна, огородженого порівняно високим бортиком, який має невелике заглиблення для верхнього каменя зернотертки.[3] Із усіх розкопаних трипільських жител лише в Кліщеві печі мають видовжено-овальну форму і місця для перемелювання зерна.

У більш південних трипільських поселеннях Побужжя, як свідчать не тільки розкопки, а й моделі із Попудні, Сушківки та інших пунктів, печі мали майже квадратну форму із склепінням, а місця для розмолу зерна, як правило, знаходились безпосередньо на лавці або на низькій вимостці.

Все це дає підстави зробити висновок про те, що в кліщевських будівлях спостерігається дуже древня традиція житлобудівництва, яка існувала в західних регіонах, в тому числі на півночі Балкан.

Виходячи з вищезазначеного можна поставити питання про аналіз конкретних історичних умов, які сприяли виникненню на значній території середнього Побужжя нових трипільських пам'яток в другій половині IУ тисячоліття до н.е., зокрема поселень Кліщів та Ворошилівка.

У межах західного ареалу середнього Трипілля Н.М.Виноградова виділила два варіанти-залещицький і солонченський.[4] Розвиток кожного з цих варіантів окремо і визначення їх співвідношення один до одного дає можливість встановити роль поселення Кліщів у системі трипільської культури періоду ВІ - ВП /Кукутені А-В/.

Спираючись на аналіз співвідношень орнаментальних стилів кераміки залещицького і солонченського варіантів /виділено три ступені/, бачимо, що найближчі аналогії розписної кераміки Кліщева простежуються в посуді поселень другої хронологічної групи залещицького варіанту. Так, близькі тангетні і метонні схеми орнаментації грушоподібних посудин, амфор, покришок, кубків з Кліщева і розпису посуду із Залещиків, Бучача, Поливанова Яру П, Капустинців, Блищанки /нижній трипільський горизонт/.

Схожість помітна навіть в деталях - "шашечному" заповненні метоп і тангетних дуг в Кліщеві, Залещиках, Поливаному Яру, і все ж найбільш чітко посуд Кліщева зіставляється з керамічними виробами з Бучева, Блищанки.

Разом з тим, орнаментація кераміки Кліщева, особливо амфор, біконічних посудин та покришок близька до аналогічних виробів з поселення Старого Орхея солонченського варіанту.

Специфічністю поселення Кліщів є і значна кількість керамічних виробів, прикрашених заглибленим орнаментом, що дозволило О.Цвек віднести даний пам'ятник, як і весь північно-бузький варіант, до східного ареалу розвитку трипільської культури. Найближчі аналогії спостерігаються в посуді поселення Веселий Кут. Майже повністю збігається орнаментація розписної кераміки. Значні аналогії посуду Кліщева з керамікою П'янишково. Ідентична фестонна орнаментація шоломовидних і лінійних схем на кубках. Мають схожість кубки, прикрашені канелюрами, і "кухонні" горщики, які орнаментовані рядом наколів, вдавлень і защипів.[5] Крім того, в Кліщеві є посуд, який мав аналогії з керамікою поселення Шкарівки на Дністрі.[6]

У керамічному комплексі Кліщева, крім того, зберігається посуд, прикрашений канелюрами, залитими білою фарбою.

Таким чином, поселення Кліщів синхронне з пам'ятниками типу Веселий Кут, разом з тим простежується і більш раннє його існування. Про це свідчить, зокрема, заглиблений орнамент, виконаний відрізками з двох - чотирьох глибоких ліній. Глина подібних посудин добре відмучена, а її поверхня покрита ангобом і нерідко додатково прикрашена. Така кераміка з Кліщева за технікою нанесення заглибленного орнаменту суттєво відрізняється від кераміки пам'ятників Буго-

Дніпровського межиріччя і більш близька до посуду трипільських поселень Молдови.[7]

Наведені дані дають підстави вважати, що Кліщевська кераміка в Побужжі заявилась в кінці етапу ВІІ, будучи запозиченою з трипільських поселень лівобережжя Дністра /район Могилів-Подільського/. У Кліщеві вони утворили своєрідний керамічний комплекс, який проіснував декілька століть: з кінця ІУ - початку Ш тис. до н.е. аж до появи поселення Ворошилівка.

Крім широких зв'язків з сусідніми трипільськими племенами західного і східного ареалів, трипільське населення Кліщева підтримувало контакти з племенами Карпатського басейну /Тисаполгарська і Бодрогкерестурська культури/. На синхронність трипільської культури середнього періоду з кінцем Тисаполгарської і початком Бодрогкере-стурської культур звернули увагу В.Думітреску,[8] С.Шишка.[9]

Контакти трипільського населення із племенами Тисаполгарської та Бодрогкерестурської культур також фіксуються на поселеннях міжріччя Південного Бугу і Дністра - Красноставці, Шкарівці, Веселому Куті. Не виключено, що така кераміка з'явилась у Кліщеві і на інших поселеннях Буго-Дністровського міжріччя через пам'ятники Верхнього Дністра і населення залещицького варіанту.

Хронологічно вони збігаються з пізнім /тисаполгарським/ етапом розвитку полгарської культури.[10]

Таким чином, в матеріалах Кліщева ми знаходимо, з одного боку, продовження місцевих традицій борисівського типу і, з другого, - появу кукутенських елементів. Особливо помітний вплив на кліщевську кераміку, в тому числі і на антропоморфну пластику розписної кераміки солонченського варіанту. Значна частина Кліщевської розписної кераміки своїм походженням зв'язана, зокрема, із залещицьким варіантом, пам'ятників середньої фази. Напевно, завдяки цим поселенням відбувався зв'язок населення Кліщева з древніми мешканцями Карпатського регіону. Можна також зробити висновок про те, що трипільське населення залещицького варіанту, залишивши в майбутньому поселення типу Кліщева, в певній мірі виконувало роль зв'язківців населення Буго-Дніпровського міжріччя із західними сусідами. Через пам'ятники типу Кліщева надходила і кераміка із кукутенського ареалу. Необхідно підкреслити, що розписна кераміка Кліщева і близьких йому пам'ятників не копіює дністровського посуду: її технологія виготовлення була в значній мірі перероблена місцевими майстрами-трипільцями Побужжя, що проявилось у зміні фарбового фону, в співвідношенні стилістичних груп і в еволюції мотивів орнаментації. У зв'язку з цим прямі аналогії з пам'ятниками Кукутені АВ в Румунії визначити складно, тому ми лише констатуємо хронологічні паралелі з поселеннями типу Траян - Дялул - Финтинілор /Кукутені АВ 2/.

У керамічному комплексі Кліщева значне місце займає "кухонна" кераміка. Характерно, що цей посуд не має генетичних коренів у трипільській кераміці даного призначення, її походження добре простежується з степовими племенами Північного Причорномор'я.[11]

Поселення Кліщів має виключно важливе значення для характеристики розвинутого Трипілля на Південному Бузі. Аналогії в керамічних виборах простежуються в матеріалах трипільських пам'ятників Залещики, Солончени II,

Поливанов Яр, Назвинська, Жури на Дністрі, Коломийщина II, Верем'є, Щербанівка, Трипілля /Культура А. Хвойко/, Шкаровка на Дніпрі, Володимирівка, П'янишково на П.Бузі.

Своєрідність поселення полягає в тому, що в кераміці і частково в пластиці проявився вплив, принаймні, чотирьох локально-хронологічних варіантів, два з яких належать до західного ареалу трипільської культури, а інші - до східного. У цьому відношенні Кліщів є свідком не тільки контактів та взаємовпливів, а й конкретним фактом притоку населення західного /кукутенського/ ареалу і участі його в асиміляційних процесах, що відбувались в Побужжі з кінця IУ тис. до н.е. Основним компонентом, який поклав початок заселенню Кліщева, можна вважати вихідців із залещицького варіанту, які просунулись на схід і вступили в контакт з частиною нащадків населення пам'яток борисівського типу, що займали територію Побужжя і Буго-Дніпровського міжріччя вже на етапі BI, а також з племенами лівобережної частини Дністра, які теж перейшли на Південний Буг, що в майбутньому призвело до утворення окремого "Північнобузького варіанту". Така багаточисельна компонентність складу населення Кліщева дає підстави зробити висновок про його унікальність серед інших пам'ятників трипільської культури.

Одночасно з Кліщевим в басейні р. Соб /ліва притока Південного Бугу/ існувало трипільське поселення Вербівка /Іллінецький район Вінницької області/.

За своїми розмірами поселення Вербівка невелике /ІОО х 150 м/. П.І.Хавлюком, який виявив і обстежив це поселення,[12] зафіксовано 30 площадок від трипільських жител. Зібраний керамічний матеріал - подібний до Кліщевського - з заглибленим і розписним орнаментом. У числі виробів були біноклевидні бездонні посудини, горщики великих розмірів, антропоморфна пластика, зооморфні посудини у вигляді свині та інші.

В одному з жител було зафіксовано п'ять глиняних статуеток, які зображали птиць, зокрема філіна. Всі глиняні предмети лежали поруч один з одним і, безперечно, відігравали певне культове призначення.

Є всі підстави поселення Вербівка віднести до кліщевської групи пам'яток трипільської культури.

На зміну Кліщева в Середньому Побужжі приходять пам'ятки типу Біликівців. До цієї групи відносять поселення у села Цвіжин, Вишенька - I, Вишенька - 2 та ін.

Відразу ж за цими поселеннями з'являється поселення Ворошилівка, яке досліджується автором з 1975 р. Важливо, що в господарстві Ворошилівки простежуються деякі особливості, які були характерними для Кліщева. Зокрема, звертає увагу те, що у Ворошилівці, як і в Кліщеві, високий процент належить домашньому тваринництву /56,7 %/ і перш за все розведенню свиней, що свідчить про його свинарську спрямованість.

Надзвичайно багатогранний був духовний світ Ворошилівського трипільського населення. На поселенні знайдено більше 150 одиниць антропоморфної і 50-зооморфної пластики. Особливу цінність має знахідка моделі трипільського житла, можливо, культового призначення.

Ворошилівська археологічна колекція дозволяє встановити аналогії за типом посудин і орнаментації з рядом трипільських поселень сусідніх територій, зокрема Незвиського, Бодаки, Копієвка.

Заслуговує на увагу виробничий інвентар, отриманий при розкопках

Кліщева і Ворошилівки. Він порівняно невеликий /у Кліщеві 273 знаряддя, а Ворошилівці - 586/, але достатньо виразний, одночасно з фауністичними залишками допомагає встановити рівень господарської діяльності жителів поселень.

Технологічно в наборі виділені скребки на пластинах і відщепах, ножі, наконечники стріл, різці, свердла, проколки, долотовидні та інші знаряддя праці. Переважна більшість інструментів виготовлялась з кременю. Сировина для них, як свідчить петрографічний аналіз, надходила з копалин Верхнього Подністров'я і Півдня Східної Волині.

Особливий інтерес викликають вироби з металу /міді/, знайдені в Кліщеві. В житлі № 10 знаходилось два шила, в житлі № 4 - одне, а в житлі №2 знайдена частина мідної шпильки. Подібні металеві вироби відомі на багатьох пам'ятниках культури Кукутені-Трипілля раннього періоду: Лука-Врублевецька, Сабатинівка I, Нові-Русешти і Поливанов Яр.[13]

Таким чином, проведені археологічні дослідження на території Середньої течії Південного Бугу дали можливість виділити окремий своєрідний Північно-Бузький варіант трипільської культури, який відіграв важливу роль у загальному розвитку кукутено-трипільської культурної спільності, яка існувала на території всієї Правобережної України, Молдови і Румунії.

Визначити абсолютний вік Північно-Бузького варіанту важко, і все ж, враховуючи дату 3150 ± 50 років, яка належить до існування поселення Кліщів і відомих дат кінця середнього - початку пізнього Трипілля /Варваровка ХУ 3040 ± 110 років до н.е. та Валя Луплуй 3000 ± 60 років до н.е./, є всі підстави вважати, що час існування пам'ятників Північно-Бузького варіанту визначається не менше 150-200 років,[14] кінця IУ - початку III тис. до н.е.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Заец И.И. Древние земледельцы среднего течения Южного Буга во второй половине IV тысячилетия до н.э. – Автореф. дис. - ... канд. ист. наук. – М., 1975. – С.19; 2. Заец И.И. Исследования трипольского поселения Ворошиловка. //Археологические открытия 1972 года. – М., 1984. – С.527; 3. Тодорова Х. Овчарово. Болгария. София. – 1976. – С.130; 4. Виноградова Н.Н. Племена Днестро-Прутского междуречья в период рассвета Трипольской культуры. – Кишенёв, 1983. – С.106; 5. Ḩimnew M. Etude sur la Civilization premyce – niene dans la bassin de Mev Hoive, d`apres lestouilles personnelles. //Swiatowit. –Warszawa. – 1933. –T.-XIV. – S. 26-163; 6. Цвек Е.В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречия /к вопросу о восточном ареале культуры кукутени Триполье/. //Первобытная археология – поиски и находки. – К., 1980. – С. 163-185; 7. Цвек Е.В. Буго-Днепровский вариант Восточно-Трипольской культуры / к проблеме выделения культур и локальных вариантов Триполья/. //Первобытная археология. – К., 1989. – С. 106-116; Duvitvesen W. Betrachtungen zur chronologischen Anzetzung der. Cucuteni – Kultur im Verhaltnis zu den Nachbarkulturen. //SZ. – 1969. - № 17. – S. 87-104; 9. Siska St. Die Kulturen des Polgav-Bereiches. //Slovensko v mladsej dobe Komennej //Bratislawa. – 1970. – S. 269-273; 10. Потушняк М.Ф. Полгарська і биденська культури Закарпаття. //Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т.1. – С.291-301; 11. Мовша Т.Г. О связях племён трипольской культуры со степными племенами медного века. //СА. – 1961. – Т.2. – с.186-199; 12. Хавлюк П.И. Новые данные о культовых изображениях в Триполье. //Советская Археология. – 1959. - № 3. – С. 206-208; 13. Риндина Н.М. Древнейшие металлообрабывающие производства Восточной Европы. – М., 1971. – С. 114-119; 14. Мовша Т.Г. Хронология среднего и позднего Триполья. //Археология Украинской ССР. – К., 1985. – С.364.